

Тема 5.2. Українське козацтво

- 1. Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі**
- 2. Запорозька Січ. Військова майстерність козаків.**
- 3. Козацькі повстання 90-х рр. XVI ст.**
- 4. Боротьба з іноземними загарбниками. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний**
- 5. Церковне життя наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.**
- 6. Козацько-селянські рухи 20–30-х рр. XVII ст.**

1. Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі

Звитяжна і легендарна історія українського козацтва є однією з найгероїчніших і найромантичніших сторінок минулого. Ще й донині таємничими й недостатньо дослідженими є, насамперед, джерела, причини та передумови зародження й початкового розвитку козацького руху. Напередодні появи козацтва в Україні діяли воєнні формування, що брали участь у війнах Польсько-Литовської держави проти прибалтійських німецьких лицарів, проти Туреччини. До ліквідації Литвою українських князівств місцеві князі мали власні загони. Значна кількість українців залучалася до загонів самооборони від навал кримських татар. Та, як правило, це були нетривкі тимчасові формування, що розпадалися після ліквідації небезпеки.

Виникнення постійних збройних сил українського народу пов'язане з глибинними процесами, що відбувались у суспільстві XV-XVI ст. З розвитком і зміцненням шляхетського землеволодіння в Україні зростала експлуатація землевласниками селян, збільшувалися панщина і чинш. Нелегким було становище ремісників, купців, міщан. Магнати, які володіли містами, накладали на жителів тяжкі побори. Посиленню гніту чинили опір всі верстви трудового населення. Найпоширенішими формами протесту були

подача скарги на дідича до суду, відмова виконувати повинності, втечі й повстання.

Рятуючись від здирства шляхти і магнатів, а також шукаючи додаткових заробітків, селяни і жителі міст Галичини, Волині, Київщини здебільшого йшли на окраїни, де лежали малозаселені землі й куди не сягали руки можновладців. На просторах степів Середнього Подніпров'я втікачі займалися різними промислами – захоплювали пустощі, обробляли землю, будували хутори, полювали, рибалили, розводили худобу, доглядали бджіл. Це називалося уходництво (від слова «уходити» – втікати на заробітки). Життя уходників було важким і небезпечним, бо існувала постійна загроза нападу гайдуків магнатів, яким ці «пустощі» роздавав король, а також татарських грабіжників. Ось чому уходник, виходячи на польові роботи, завжди мав рушницю на плечі й шаблю або тесак на поясі. У народі з гіркотою жартували, що вільний поселенець однією рукою тримається за чепіги плуга, а іншою – за рушницю. Але він пишався новим становищем і новим іменем козака – вільної озброєної людини, безстрашного воїна. Таке ім'я прийшло з татарської мови. Вперше воно зустрічається в італійсько-татарському розмовнику 1330 р. для генуезьких купців, які торгували в Криму, і перекладається як «степовий розбійник», «вільна людина».

До небезпечної вільності козакування вдавалися найсміливіші й найхоробріші, сильні духом і тілом, представники всіх верств населення – селяни, міщани, вихідці із збіднілих бояр та української шляхти. Але переважно це були доведені до відчаю панами селяни-кріпаки, які втікали з фільварків від злих володарів. Особливо посилювався чисельний ріст козацтва після Люблінської унії. Селянам здавалося, що звільнившись від неволі втечею, вони назавжди стали вільними та щасливими.

Вперше саме про українських козаків згадано в документах 1492 р. Тоді татарський хан поскаржився литовському князю на київських і черкаських козаків, які напали на татарський корабель у гирлі Дніпра. Ця дата вважається початком українського козацтва.

Оскільки серед козаків були не лише бідні селяни, міщани, ремісники, а також і багаті люди, які втікали від утисків магнатів, вони утворили багату козацьку верхівку, яка тримала владу над простим козацтвом. Значна частина козацьких поселень і хуторів зосереджувалась на території Черкаського староства Київського воєводства і дещо південніше. Тому українські козаки здобули в Московщині ще й іншу назву – черкаси, поширену в документах того часу.

Одночасно з українським козацтвом на річці Дон виникло донське козацтво. Українські та донські козаки часто об'єднувалися у спільних військових акціях. Об'єднанню сприяло й те, що на Дону жило дуже багато втікачів з України. Це справляло значний вплив на формування донського козацтва. Навіть головне місто донців названо Новочеркаським, тобто «новими Черкасами».

Польські та литовські урядовці відразу ж почали формувати з українських козаків прикордонну варту, загони для контрпоходів проти татар, для захисту південних рубежів.

Одержавши від уряду права і привілеї на захоплення і залюднення південних земель, польська шляхта хотіла прибрати до рук володіння козаків, а їх перетворити на кріпаків. Вона чинила напади на хутори, вбивала жителів, грабувала майно. Козаки мужньо боронилися від цих руйнівних нападів. Та все ж магнатам вдалося захопити частину козацьких земель. Козаки змушені були відходити далі на південь, задніпровські пороги – у Запорожжя, у місцевість, що називалася Великим Лугом. Туди йшли озброєні молоді чоловіки, які не втрачали зв'язку зі своїми хуторами, селами, містами.

Пороги на Дніпрі стали природною перепорою, що перетинала шляхті й магнатам можливості володарювання над козацтвом. Усього було більше десятка порогів і «забор» – кам'яних перешкод. Найвідоміші з них Кодацький, Сурський, Лоханський, Будило, Ненаситець (Ревучий), Звонецький, Вільний та ін.

Із часом козацький рух так поширився, що ватаги козаків почали сміливо селитися і робити невеликі укріплення – «засіки» та «січі» (від «сікти», «рубати», обносити частоколом) нижче дніпровських порогів (за порогами). Зосередження у пониззі Дніпра в безпосередній близькості до татарських поселень значної кількості козаків спонукало їх до об'єднання в єдиний укріплений військовий табір – козацький Кіш. З часом кошем стали звати й орган самоврядування. Тепер поряд з дрібними «засіками» почали будувати великі головні укріплення для розміщення Коша – Січі. Споруджувались вони як прихований військовий об'єкт у плавнях, шелюгах рік, на островах, часто змінювали місце, бо руйнувалися королівськими військами або татарами. Але знову і знову відбудовувалися і незмінно називались одним славним іменем – Запорозька Січ, тобто укріплення за порогами. Її заснування датується 50-ми роками XVI ст.

З утворенням Запорозької Січі кількість козаків швидко зростала, а їхня роль у боротьбі проти гнобителів та агресорів посилювалась.

Запорозька Січ стала центром антифеодальної та національно-визвольної боротьби українського народу. Тут знаходили притулок втікачі від панського гніту, представники різних народів – українці, поляки, білоруси, татари, московіти, греки. Але найбільшу кількість козаків давала, звичайно, Україна.

Місце розташування першого Коша Запорозької Січі до цього часу залишається невизначеним. На ґрунті наявних історичних джерел можна робити тільки припущення. Так, на початку XVI ст. козацькими походами проти татар прославився козацький ватажок-отаман, черкаський і канівський староста Остафій Дашкевич. Спочатку він служив царю Московської держави, а потім разом з татарами ходив воювати на Московщину і навіть саму Москву. Він запропонував польському урядові побудувати на Дніпрі ряд фортець – «засік» – для оборони від татар. За його отаманства король і сейм дали козакам деякі вільності – привілеї і навіть плату за охорону південних кордонів держави.

Проте найвірогідніше першою фортецею саме Запорозької Січі став споруджений у 1552 р. козацьким отаманом, сміливим і відважним ватажком, черкаським і канівським старостою, князем Дмитром Вишневецьким замок на острові Мала Хортиця. У 1550-1563 рр. він очолював прикордонні козацькі загони, і народ оспівав його подвиги в історичних думах під іменем Байди. Князь Дмитро-Байда теж служив і польському королю, і московському царю, прославився відважними походами на чолі запорожців проти татар у Крим і взяттям ряду укріплень, у тому числі Очакова. 1558 р. татари знищили хортицькі укріплення. А сам Вишневецький, втрутившись у міжусобну боротьбу молдавських бояр, 1563 р. потрапив у турецький полон, був відвезений у Стамбул і скараний на гаку. Козацькі кобзарі склали про долю Байди історичну думу, що розпочинається словами: «У Цареграді на риночку та п'є Байда мед-горілочку, та п'є Байда та не день, не два, та й не одну нічку і годиночку!»

Відмовившись від пропозицій султана стати його полководцем і зятем, Байда виніс собі вирок: його почепили за ребро на гак. Але й тоді він глузував з турків, які, не витримавши наруги, застрелили козака.

Після зруйнування замка Байди-Вишневецького запорожці не злякались. Вони спорудили нове укріплення південніше від Малої Хортиці на малодоступному острові Томаківка (Буцькому). Там, за твердженням очевидця, з 1564 р. «частіше всього жили низові козаки, і він служив їм по суті найміцнішою фортецею на Дніпрі». Зруйнування татарами в 1593 році й цієї фортеці спричинило перенесення Січі на острів Базавлук (1593-1630). Згодом Січ знаходилася на Микитиному Розі – Микитинська (1628-1652) та на річці Чортомлик – Чортомлицька (1652-1709).

Були й інші перенесення головних укріплень, всього оборонного та господарського майна Січі, а також розміщення їх одночасно на різних островах і в плавнях. Це ускладнювало життя і бойову діяльність запорожців, але разом з тим і розширювало їхні маневрові можливості.

Зовні Запорозька Січ являла собою фортецю – невелике, але добре укріплене військове поселення, що стояло на малодоступному острові Дніпра. Навколо нього споруджувався вал із землі й каміння, по вершині якого проходили дворядові дерев'яні стіни, забуртовані всередині землею і камінням. Над Січчю височіло кілька веж, на яких знаходилися спостережні пункти. Обладнувалися добре замасковані місця для установки гармат, щоб бути готовими відбити наступаючих ворогів. У потаємних плавнях біля головного острова чи на сусідніх островах, що називалися Військовою Скарбницею, була схована козацька казна і стояла велика, добре озброєна та споряджена флотилія козацьких кораблів – чайок, дубів і байдаків. Чайка мала вигляд невеликого судна у 20 м довжиною, 4 м шириною і 2,5 м висоти бортів. На ній було дві щогли, стерно, 20-30 весел і могло поміститися до 60 козаків. Флотилія чайок завжди була наготові відбивати ворожі напади й іти в далекі морські походи.

У центрі Січі знаходився майдан, де стояла православна церква Святої Покрови – козацької покровительки. У ній козаки молилися, чим підносили бойовий і моральний дух, посилювали впевненість у справедливості боротьби. Вони дотримувались у міру можливостей відправлення християнських обрядів. Старі козаки йшли доживати віку до Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Всі, хто ставав запорожцем, обов'язково мали прийняти православну християнську віру – захист її був обов'язком козацтва.

Близько центру січового майдану знаходилось велике приміщення військової канцелярії, що складала серцевину козацького військового командування. Значне місце займали також майстерні з виготовлення і ремонту зброї, бойового спорядження, одягу, взуття, а також загальна куховарня. Тут же, у замаскованих льохах, зберігався порох. Навколо площі стояли приміщення козацьких жител-казарм – довгих глинобитних хат, покритих очеретом (куренив). До них курінні отамани приписували нових козаків. При цьому новобранцям давали нові козацькі прізвища – Корж,

Палій, Кривоніс, Сірко. Всього було 38 куренів, що йменувалися за назвою місцевості, звідки було найбільше козаків.

Утворення козацтва і Запорозької Січі мало велике значення для посилення боротьби українського народу як проти польсько-литовських загарбників, так і проти турецько-татарської агресії. Із заснуванням Запорозької Січі дух козацтва розлився по всій Україні.

6.2. Запорозька Січ.

Військова майстерність козаків.

Ідеалами життя і побуту козацтва були принципи братерства, свободи та рівності. Тож на запорозьких степових просторах, де не було панів, магнатів і королівських урядовців, козаки організували своє життя, військовий устрій, управління та побут так, як самі того хотіли.

Верховним органом управління Запорозької Січі була загальна військова рада (або коло), котра збиралася щорічно на Різдво, а при потребі – й частіше. Вона обирала своєрідний уряд козаків – Кіш, що складався з кошового отамана Запорозької Січі, який мав досить велику владу, керував козацькою державою і командував військом під час походу; писаря, який вів діловодство Коша, у тому числі й зовнішні зносини; обозного – керівника артилерії та обозу. На допомогу їм настановляли також осавулів (заступників кошового у військовій справі), бунчужного (зберігача бунчука), хорунжого (зберігача хоругви й прапора) та суддю, який очолював козацький суд. Голосували, схвально підкидаючи догори шапки або заперечуючи голосним криком. Кандидатури виставляли курені, окремі групи козаків або шляхом самовисування.

На радах нижчого рангу теж демократично обиралися полковники, сотники, курінні отамани. Керівні органи поєднували в собі як військову, так і місцеву громадську адміністрацію.

Під час виборів старшині вручалися символи влади – клейноди. Кошовому отаману – булава, або пернач, писарю – каламар, судді – печатка з гербом, на якому був зображений козак з мушкетом, бунчужному – бунчук, хорунжому – хоругва (прапор). Обрану вільними голосами старшину могли в будь-який час позбавити влади, якщо того зажадає більшість козаків. Проте зовнішня рівність на Січі в дійсності була дуже обмеженою. Владу над простими запорожцями тримала заможна верхівка – козацька старшина, яка мала землі, худобу, хутори, численне майно. А основну масу січовиків становила голота, сірома, тобто біднота. Між голотою і верхівкою заможних козаків точилася постійна боротьба. Взимку на Запорозькій Січі залишалась варта і порівняно невелика кількість козаків. Влітку ж сюди збиралися великі тисячні ватаги козацької молоді, котра палала жадобою військових походів.

На Запорозькій Січі поступово склалася самостійна, нікому не підкорена військова і громадська влада, що за формами утворення і діяльності була побудована як своєрідна демократична республіка. Козацька християнська республіка Січ до певної міри заповнювала прогалину відсутності самостійної української держави. Військо Запорозьке стало також бойовими збройними силами українського народу, що виконували державні функції в Україні.

Щоб приборкати Запорозьку Січ, уряд Польщі вирішив розколоти козацтво – заманити знатну і заможну частину козаків на державну службу і з їхньою допомогою знешкодити решту. Для цього за короля Сигізмунда II Августа у 1572 р. було складено військовий список – реєстр з 300 козаків, які дістали назву реєстрових, тобто вписаних до урядового реєстру і взятих на державну службу. Але незабаром загін розформували.

Пізніше кількість реєстровців збільшили у кілька разів. Уряд короля Стефана Баторія у 1578 р. набрав на службу 600 козаків і офіційно надав українським реєстровим козакам права незалежності від місцевої влади, а також землі й ряд привілеїв (пільг). За це реєстровці мали нести охорону південних кордонів від татар, а головне – не пропускати селян-втікачів на

Запорожжя. Згодом реєстровці були оголошені Військом Запорозьким у складі 6 полків і мали посилати на Січ залогу (варту). На чолі реєстровців стояв призначений урядом старший, або гетьман, якому це звання давалося офіційно з врученням клейнодів. Центром перебування реєстрового гетьмана і його військової адміністрації визначався Трахтемирів. У полках мало служити до трьох тисяч козаків, яким встановлювалася незначна плата. Призначалася старшина (офіцери) – полковники, сотники, отамани, обозні, осавули, суддя і писар – власне як і на Січі, що на відміну від реєстрового війська називалася Військо Запорозьке Низове.

Реєстровці одержали привілей на володіння містечками і землями від Трахтемирова до Чигирина, що використовували під козацькі хутори-зимівники, для утримання арсеналу, шпиталю, притулку для старих і поранених козаків. За старшиною закріплювались у володіння з правом спадщини деякі земельні угіддя.

Уряд Речі Посполитої сподівався, що реєстровці посилять сторожову службу і не будуть пропускати втікачів на Запорожжя, триматимуть у покорі постійно зростаюче козацтво, приборкуватимуть народні повстання. Але цим заходом йому не вдалося знищити козацького руху. Навпаки, він посилювався. Решта козаків, яких була більшість, об'єднувалися під назвою нереєстрових і обирали власного гетьмана. Незважаючи на сутички і досить значні протиріччя, нереєстрові козаки у вирішальні моменти боротьби проти турецько-татарських агресорів і польської шляхти часто об'єднувалися і діяли разом. Магнати говорили: «Легше вовком орати, ніж козаком проти козака воювати».

Окрім того, у містах та містечках Наддніпрянщини здавна жило багато вільних людей, які вели ухорницький і козацький спосіб життя, не записуючись (чи їх не записували) до реєстру і не живучи на Січі. Їх називали міські, або городові, козаки. Відтак, у кінці XVI ст. в Україні устійнилися три категорії козацтва: низові (запорозькі), реєстрові та городові (міські) козаки.

Весною козацька молодь із сіл і хуторів Наддніпрянщини масово йшла у Пониззя Дніпра здобувати славу козакуванням. Частина її зовсім залишилась у Січі. У великому потоці козацтва сформувалися самостійні, волелюбні погляди на життя і на внутрішнє самоуправління. Молоді воїни воліли йти назустріч небезпеці тільки під проводом талановитих, хоробрих ватажків, ініціативних та свідомих військової справи воєначальників. Досвідчені воїни-козаки мали помічників і учнів, яких називали джурами.

Вольниця у розвитку козацтва сприяла бойовій підготовці молодих козаків. Збираючись щовесни в Січі, вони створювали загони, організовували тренування в уміннях і навичках володіти зброєю, маневрувати на коні, досягати перемоги в бою. Постійно велася ретельна підготовка до морських походів, спочатку малих, а потім і великих. Оскільки сутички з татарами були досить частими, козаки швидко оволоділи майстерністю користування всіма видами зброї: влучно стріляли з мушкета, рушниці й гармати, володіли шаблею, списом, кинджалом, тесаком; вправно їздили на коні. Козацьке військо мистецтво викликало подив у ворогів. Сучасників вражали козацька хоробрість, відвага, військова майстерність.

Козак міг пострілом з мушкета чи пістоля погасити поставлену на далекій відстані свічку, а шаблею відсікти гніт чи перерубати згори вниз тіло ворога. Козацький піший чи кінний загін нестримно наступав лавою на позиції ворога. У разі потреби оборонятися козаки швидко і майстерно будували з возів, оточених ровом, укріплений табір, у якому козацька сотня могла витримати оборону від тисячного війська. Відвагу і презирство до смерті виявляли козаки на Чорному морі при зустрічах легких чайок з турецькими військовими кораблями – каторгами та галерами. «Можна прямо сказати, – писав турецький літописець про козаків, – що на всій землі не знайти людей сміливіших, які менше турбувалися б про життя, менше боялися смерті».

Уже під кінець XVI ст. Запорозька Січ військовою силою і мистецтвом воювати змусила поважати себе не тільки в Україні й у Речі Посполитій, а й

за її межами. З Кошем Запорозької Січі вели дипломатичні переговори представники сусідніх держав – насамперед, Криму і Туреччини. Багато разів запорожці, очолювані своїми ватажками, на запрошення бояр, які ворогували між собою, ходили в походи до Молдавії. Один із гетьманів – Іван Підкова – у 1577 р. зайняв Ясси, звільнив від турків майже всю Молдавію й оголосив себе її господарем. Але за наказом короля Стефана Баторія Підкову схопили і стратили у Львові. Вірні друзі перевезли тіло відважного козацького ватажка до Києва і поховали в тамтешньому монастирі.

У 1594 р. до Запорозької Січі прибув посланець із Відня Еріх Лясота, щоб запросити хоробрих запорожців на службу до імператора і взяти участь у війні Австрії з Туреччиною. Його візит засвідчив, що запорозьке військо кількістю, майстерністю, військовим вишколом і озброєнням не поступалося арміям великих держав, котрі хотіли мати його на службі.

Отже, зародження і розвиток українського козацтва та його центру – козацької республіки Запорозької Січі – проходили у складних умовах. Але вільне запорозьке козацтво виросло в могутні збройні сили українського народу, що по праву могли позмагатися з арміями сусідніх країн.

Прикладом формування національної та державницької самосвідомості українського народу може бути розвиток нової козацької символіки. Козацтво, як передова частина українського народу, виробляє нову ідею та нові форми держави і закріплює нові символи цієї державності. Демократично зібрана і незалежно проведена рада вільними голосами обирала старшого й обов'язково вручала йому клейноди – символи державної і військової влади. Гербом козацької України стала постать козака у повній екіпіровці – у шапці, жупані, штанях, чоботях, з поясом, на якому висить шабля і ладівця (або ж порохівниця) і з мушкетом на плечах. Його зображали на знаменах, на печатках, на документах, книгах, у церквах. Збереглася печатка 1596 р. із цим гербом. Уперше ж його зафіксовано в документах під 1576 р., хоча згадки про наявність такого символу зустрічаються і раніше. До кінця XVIII ст. він використовувався як герб

Запорозької Січі, Лівобережної і Правобережної України, як герб гетьманських військ.

Гама кольорів на прапорах козацького війська була дуже різноманітною. Курінні прапорці, сотенні знамена, полкові стяги, загальновійськові хоругви були малинові, жовті, сині, жовто-блакитні, білі, блакитні, зелені, сріблясті, порфірні, жовтогарячі, лазурові. Але в багатьох прапорах існували різні варіанти поєднання жовтого і блакитного кольорів: основа жовта з блакитною лиштвою, блакитний тон з жовтими киндяками, на блакитному тлі – жовті символи (або навпаки): хрести, півмісяці, зірки, фігура козака, зброя. У низовому січовому війську з багатьох січових корогв, особливо тих, що належали Кошу і кошовому отаману, переважають малинові, з червоної китайки. Але значна кількість прапорів має також жовту, синю або обидві барви. Започатковані у XVI ст. козацький устрій і національна козацька символіка стануть у середині XVII ст. основою нової української державності.

6.3.Козацькі повстання 90-х рр. XVI ст.

Відповіддю на національний і кріпосницький гніт, що особливо посилювався після Люблінської унії, на утиски, що чинили магнати козакам і міщанам, були великі козацько-селянські повстання, що час від часу охоплювали цілі області України.

Національно-визвольні протести розпочалися ще у першій половині XVI ст. і, незважаючи на жорстокість придушення, тривали до його кінця. У 1536 р. проти свавілля черкаського старости В. Тишкевича повстали жителі Черкас. Міщан підтримали козаки, селяни, а згодом і жителі міста Канева. Тільки з допомогою армії уряду вдалося придушити виступ.

У 1589 р. реєстрові та не вписані до реєстру «самовільні» козаки втопили королівського комісара (посланця). А наступного року напали на панські фільварки навколо містечка Кодні й погромили їх. Повстанські загони

з'явилися на Поділлі, на Київщині, почалося заворушення міщан Білої Церкви. Розрізнені виступи засвідчили назрівання грізного повстання.

У грудні 1591 р. великий виступ козаків і селян почався на Київщині, а згодом охопив Волинь і Поділля. Керівником повстання став Криштоф Косинський. Виходець із української збіднілої шляхти, молодий Косинський пов'язав життя з козацтвом. Він довго жив на Запорозькій Січі, приймав участь у численних походах. За відвагу та військові заслуги його обрали і затвердили на посаду гетьмана реєстрових козаків. Але й він зазнав утисків магнатів: білоцерківський староста князь Януш Острозький самовільно захопив село, що Косинський одержав від короля як винагороду за доблесну службу.

У цей час польський уряд скоротив реєстр, і виключені з нього козаки – «випищики» – були позбавлені роботи, плати за неї і відповідних привілеїв. Це штовхало їх на боротьбу.

Підбуривши реєстровців до повстання, Косинський з'явився в середині грудня 1591 р. на Запорозькій Січі й спонукав до виступу і низовиків (запорожців). Спочатку він повів загони із Січі на Білу Церкву – маєтність свого кривдника. Міщани активно підтримали козаків, і білоцерківський замок було взято з боєм.

Після взяття Білої Церкви повстанці захопили Богуслав, Трипілля і Переяслав. Поповнивши ряди вихідцями з міщан, повстанці розійшлися по Київщині, Волині, Брацлавщині. При зустрічах з невеликими урядовими загонами карателів козаки і селяни перемагали. Захопивши Київський замок, повсталі здобули багато зброї. Їхні лави поповнились козаками та селянами, які громили маєтки магнатів і шляхти, забирали добро, палили документи на володіння землею.

Князь Костянтин Острозький зібрав під містом Костянтиновом велику армію, яка вирушила на придушення повстання. Вирішальна битва розпочалася на Волині біля міста П'ятка 23 січня 1593 р. Бій тривав цілий тиждень, але в ньому так ніхто і не переміг. У травні 1593 р. повсталі взяли в

облогу Черкаси, де сховався козацький кривдник Олександр Вишневецький. Шляхта розпочала переговори з повсталими. Під час розмови по-зрадницькому схопила Косинського і вбила. Пообіцявши задоволення вимог реєстровців, шляхта вивела їх з повстання. Запорожці восени 1593 р. здійснили ще один плавний і піший похід на Київ. Але він закінчився безуспішно. Повернувшись на Січ та в домівки, козаки і селяни готові були взяти участь у новому повстанні.

Тому наступного 1594 р. спалахнула нова, ще більша козацько-селянська війна. Її очолив відважний воїн, «людина незвичайна, талановитий воєначальник, прекрасний пушкар» Северин Наливайко.

За переказами, він був сином ремісника-кушніра з містечка Гусятина і з дитинства зазнав горя. На його очах помер закатований гайдуками магната О. Калиновського рідний батько. Хлопець рано пішов у мандри. Спочатку жив з матір'ю в місті Острозі, де вчився старший брат Дем'ян. Пізніше подався на Запорозжя козакувати, де виявилися таланти воїна, котрий не знав страху, майстерно володів усіма видами козацької зброї. Повернувшись до Острога, Северин вступив на службу сотником надвірної хоругви князя Костянтина Острозького, брав участь у бою під П'яткою, придушував козацьке повстання. У цей час стало відомо про підготовку великого походу на Поділля татарських і турецьких загонів. Наливайко зголошується зупинити зайд. Він швидко збирає на Брацлавщині великий загін добровольців (2 500 козаків) – «охотників» – і веде їх улітку 1594 р. в Молдавію, для боротьби з турецько-татарською навалою. Розбивши великий загін татар, учасники походу захопили значну кількість зброї і кілька тисяч коней. Це дозволило, повернувшись додому, значно збільшити озброєні загони і спрямувати їх на боротьбу з власними визискувачами. Наливайко закликав козаків, міщан і селян спільно виступити проти турецько-татарських агресорів і проти польсько-литовських поневолювачів. До його загонів влилося багато людей, і повстанське військо сягнуло 12 тис. чоловік. Серед учасників повстання опинився з козаками і гетьман реєстрового Війська Запорозького Григорій Лобода, а також його сподвижник полковник Матвій

Шаула. Повстанці здійснювали численні походи, громили гнобителів, палили маєтки, забирали добро і документи. Козацько-селянська війна заповонила Київщину, Волинь, Брацлавщину. Швидко розросталося покозачення населення: селяни і міщани оголошували себе козаками, організовували козацькі загони, обирали отаманів і вступали до армії повстанців.

Великі загони повсталих під проводом Наливайка рушили на Білорусь і захопили Слуцьк, Бобруйськ, Могилів. «Ой у городі Могилеві димом потягнуло, як те військо Запорозьке з гармат та ревнуло», – згодом співали кобзарі народну думу. На початку 1596 р. повстання почалися й у Галичині.

Зважаючи на поразки незначних загонів урядових військ, король Речі Посполитої доручив запеклому ворогу козацтва, коронному гетьману Станіславу Жолкевському командування великою армією. Під її натиском повстанці сконцентрувалися і почали відступати до Білої Церкви, потім до Києва. Після невдалих сутичок з поляками наливайківці відступили за Дніпро до Переяслава. Тут, уже офіційно обраний козацьким гетьманом, Наливайко повів козацько-селянські маси на Лубенщину. Був задум вести їх до кордону, щоб перейти у володіння Московської держави. Але урядові війська відрізали шлях до відступу. Тоді наливайківці (біля 10 тис.) не розгубилися. У травні 1596 р. вони спорудили біля ріки Солониці (притока Сули) великий табір з поставлених у чотири ряди і скріплених між собою возів. Табір оточили ровом і валом. Спочатку оборона, що тривала два тижні, йшла успішно. Чоловіки, жінки і діти проявляли небачений героїзм і мужність. Та незабаром у таборі не стало харчів і води. Почалася страшenna спека, а з нею хвороби, падіж коней. Зросли суперечки між реєстровими козаками, випищиками і селянами, які скаржали Григорія Лободу, нібито за зраду. 28 травня 1596 року старшина по-зрадницькому схопила і Наливайка з Шаулою та передала їх С. Жолкевському. Табір підступно розгромили, а основну масу повстанців, у тому числі жінок і дітей, перебили. Ця подія дістала назву «Солоницької трагедії». Лише зовсім мізерна кількість озброєних козаків пробилася на волю і відійшла на Запорожжя. У Наддніпрянщині запанував

терор: загони карателів виганяли козаків із зимівників, тисячами страчували, саджали на палі. Селян і міщан палили, четвертували. Шляхта мстилася за повстання.

Северина Наливайка відвезли до Варшави. Десять місяців його жорстоко катували, піддаючи страшенним тортурам. 11 квітня 1597 р. на ринковій площі Варшави кат відтяв йому голову, а потім четвертував тіло і розвісив його на ешафоті. С. Наливайко навіки залишився у пам'яті народу як борець за його краще життя. Про страту ходили легенди: що його коронували розпеченим вінцем, спалили у мідному бику, що він дивом врятувався. Про його звитягу складено багато дум. Про нього згадував Т.Г. Шевченко, поет Кіндрат Рилєєв, а письменник Іван Ле написав роман «Наливайко».

Отже, через недостатню організованість, озброєння, слабку згуртованість потерпіло поразку одне з перших великих національно-визвольних повстань українського козацтва, селянства і міщанства.

6.4.Боротьба з іноземними загарбниками.

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний

Підкорення українських земель польсько-литовськими панами несло українському народу соціальне і національне гноблення. Але Річ Посполита не забезпечила жителям України спокою і безпеки від навал турецьких і татарських орд, що йшли з півдня.

У XVI ст. перед Європою постала загроза, що нависла з боку могутньої імперії турок-османів – Порти. Пав Константинополь – спадкоємець слави великого Риму, загарбано Балканський півострів, турецькі частини перейшли Дунай, взяли в облогу Відень, чекали свого страшного часу європейські столиці. Турецька військова агресія заповонила цивілізований світ. Війна і воєнні набіги були джерелом збагачення військово-феодальної верхівки Османської імперії. «Завойовувати держави – це спадщина, заповідана нам батьками!» – любив

повторювати султан. Османська держава була могутня дисципліною і вершини розквіту досягла в XVI ст.

Провідником турецької агресії у Східній Європі, частиною якої була Україна, стало Кримське ханство. З його допомогою Порта прагнула укріпитись у Причорномор'ї. Зробивши кримського хана Гірея своїм васалом, султан захопив ряд фортець на півострові і вибудував лінію укріплених фортець на материку – Очаків, Кизикермен, Ісламкермен. Незважаючи на те, що татари володіли багатими землями півдня, вони не обробляли їх, а паразитували на Москві, Україні, Литві, Польщі за рахунок грабунків. Тільки в першій половині XVII ст. на упоминки пішло 400 тис. рублів, а всього на Крим витрачено один мільйон рублів. З 1511 р. сплачувати данину хану стала і Польща у розмірі 40 тис. золотих річних, бо татарські орди підходили до Пінська, Белза, Любліна. Ця величезна сума тягарем лягла на плечі українського народу.

Турецько-татарська агресія полягала в загарбуванні українських земель, руйнуванні міст і сіл, пограбуванні людей, поневоленні українського народу шляхом захоплення населення в ясир та продажу їх у рабство. Кожного року, а то і по кілька разів на рік, татари вдиралися на Поділля, Київщину, Волинь, Галичину і, «по лікті купаючи руки у крові», захоплювали в полон від 15 до 40 тисяч чоловік. Сучасники відзначали, що «Україна обезлюдніла після постійних навал і вторгнень татар». З 1450 по 1556 р. орди вчинили 86 великих набігів в українські землі. Лише за 1545 р. татари вивезли з України 35 тис. бранців. За повідомленнями очевидця, перекопський митник при в'їзді до Криму запитував у приїжджих з України: «Чи лишилось ще скільки-небудь людей у нашій країні, чи їх уже зовсім немає?». У 1571 р. кримські татари спалили всесильну Москву. За жорстокі розбійницькі грабування і полонення людей татарські нападники звались у народі людоловами.

Значну частину полону татари віддавали у подарунок султану. Левову долю привласнювала знать – організатори навали хани, мурзи, беї. Полонених перетворювали на рабів у самому Криму або ж продавали на

рабських торгах у Кафі (Феодосія) та Гезлеві (Євпаторія). «Всі їхні ринки і гавані славляться цим товаром, котрий у них завсігди знаходиться і для себе, і для продажу, і для застави, і для подарунків», – писав сучасник. Проданих у рабство чекала примусова виснажлива праця. Дорослих чоловіків віддавали на галери і каторги, де вони, прикуті ланцюгами, під посвисті нагайок наглядців решту життя проводили в непосильній праці веслярами, ганяючи по морях військові й торгові кораблі. Дівчат продавали у домашні рабині та в гареми турецьким і кримським багатіям. А підлітків-хлопчиків відбирало воєнне відомство, де з них під жорстокими тортурами готували відомих своєю лютістю і звірствами воїнів-піхотинців турецької армії – яничар. Лише одиниці в умовах неволі діставали можливість нормального життя. Наприклад, дружина султана Сулеймана Пишного Роксолана – з походження українка Настя Лісовська, донька священика з містечка Рогатина; великий візир Сокову – захоплений хлопчиком у полон українець Сокіл тощо.

Кримське ханство і Османська Порта несли поневолення українському народу. Це була смертельна небезпека геноциду (винищення), і боротьба з нею стала для українців життєвою необхідністю, питанням самого існування.

Польсько-литовські можновладці були неспроможні захистити Україну від турецько-татарських навал. Тільки козацтво стало мужньо на захист рідної землі. Не раз воно розбивало татар, не пускало їх углиб України, відбивало полон, звільняло невольників. Сміливими і відважними стали морські походи козаків на чорноморські порти проти турків і татар. Перетнувши на чайках Чорне море, вони нищили турецький флот, звільняли ясир, страчувати організаторів навал, захоплювали трофеї.

Полонені козаки намагалися звільнитися самотужки, підіймали повстання. У 1599 р. в Гезлеві на турецькій галері вчинив повстання невольників козак Самійло Кішка. Він був родом з Поділля, козакував на Січі, потрапив у турецький полон і 25 років провів веслярем на каторзі. Захопивши корабель і перебивши команду, повстанці прорвались у гирло Дніпра, а звідти на Січ, де С. Кішку обрали гетьманом.

Перше двадцятиліття XVII ст. увійшло в історію України як «доба героїчних козацьких походів». У 1600 р. українські козаки напали на турецький порт Варну, захопивши 10 галер, визволили бранців і набрали на 180 тис. золотих добра. 1602 р. 30 козацьких чайок розгромили під Килією турецький флот. 1608 р. козаки захопили і зруйнували укріплення Перекопу. Наступного 1609 р. на 16 чайках вони захопили і поруйнували укріплення Білгорода, Ізмаїла та Килії. У 1614 р. козацька флотилія штурмувала Трапезунд, а коли місто не піддалося, козаки здобули Синоп, спаливши арсенал і всі кораблі в гавані.

Напровесні 1615 р. сама османська столиця Стамбул побачила козацький флот: під мурами міста в Босфорі плавало 80 чайок. Запорожці спалили в порту султанський флот і повернулися назад. Розгніваний султан погрожував Речі Посполитій війною і кричав на польського посла у Стамбулі, вимагаючи покарати козаків: «Чи ви збожеволіли! Хто і коли міг мені протистояти? Мене бояться Персія і венеціанці, у мене просять помилування іспанці, німці дають все, що скажу. Увесь світ тремтить переді мною!»

Високої військової майстерності й сили досягло козацтво, коли гетьманом став славний син українського народу, талановитий полководець Петро Кононович Сагайдачний (Конашевич). Син шляхтича з села Кульчиці (тепер Самборського району на Львівщині), юнак виявив неабиякі здібності до навчання. Одержавши високу освіту в Острозі, він кілька років працював у суді, а потім, уже досить зрілою людиною, прийшов на Запорожжя. Освічений, хоробрий, талановитий козак одразу посів чільне місце серед старшини.

Перебуваючи у 1616-1622 рр. гетьманом реєстрових козаків, Сагайдачний удосконалив озброєння і вишкіл козацьких військ, зміцнив дисципліну, провів реформу управління. Під його проводом козацьке військо настільки піднесло бойові якості, що всі визнавали близькість козацтва до регулярної армії.

Під проводом Сагайдачного козаки у морському поході в 1616 р. штурмом взяли фортецю Кафу (Феодосія), потопили турецький флот із 14 тис. моряків і визволили тисячі полонених з рабства. Українське військо полководець водив у Молдавію та Лівонію, а в 1618 р., разом з польськими військами королевича Владислава, – і на Москву. Захопивши Путивль, Єлець та інші міста, Сагайдачний став біля Арбатських воріт. Але з невідомих причин штурмувати їх не став і згодом повернувся в Україну.

Найяскравішою подією в житті й діяльності полководця та його козаків був похід 40-тисячного козацького війська на допомогу польській армії у Хотинській війні (1620-1621) з Туреччиною. У ній козаки показали себе як справжні регулярні війська, а їхній полководець – як видатний тактик і стратег.

Приводом до війни стали козацькі походи на Крим та на Стамбул, коли запорожці спалили околиці Цареграда і взяли Варну. Під час відсутності Сагайдачного «випищики» та не включені в реєстр козаки усунули його від влади, а гетьманом проголосили Яцька Неродича Бородавку. У цей час 60-тисячне турецько-татарське військо вже рухалося в Україну. Коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Жолкевський, не бажаючи ділити славу з козаками, не закликав їх на допомогу. 10 вересня 1620 р. під селом Цецора поляки зазнали нищівної поразки. Під час відступу С. Жолкевський загинув. Його стяту голову переможці настромили на спис і виставили перед наметом головного паші.

Річ Посполита стояла перед військовою катастрофою. А Сагайдачний, щоб продемонструвати перед королем незалежність, посилав до московського уряду посольство з проханням прийняти козаків на військову службу. Сейм, король Сигізмунд III і новий коронний гетьман Кароль Ходкевич, пообіцявши збільшити реєстр і надати привілеї, умовили козаків взяти участь у відсічі турецьким навалам. За підтвердженням цих обіцянок П. Сагайдачний поїхав до Варшави, а Бородавка повів 40-тисячну козацьку армію на Поділля, до Хотина, куди підходила турецька армія. Її очолював

сам султан Осман II. Козацькі полки зайняли позиції поряд з армією Ходкевича. Невдовзі з Варшави прибув і П. Сагайдачний. Звинувативши Бородавку у різних злочинах, він домогся його страти. Ставши знову гетьманом, П. Сагайдачний і його козаки забезпечили полякам перемогу в Хотинській битві, що тривала з 24 серпня до 29 вересня 1621 р. Поразку болісно сприйняли у Стамбулі: повсталі яничари увірвалися в султанський палац, захопили Османа II і, поведивши його по вулицях столиці із зашморгом на шиї, убили.

Хотинська битва стала останньою й у житті П.К. Сагайдачного. Поранений у рукопашних боях, він помер у Києві 12 квітня 1622 р. Поховали його на Подолі в Богоявленській церкві. Своє майно він розділив між дружиною та школами у Львові та Києві. Петро Сагайдачний належить до найвизначніших історичних діячів України.

6.5. Церковне життя наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

Вираження національних почуттів і боротьба за власну народність в умовах влади католицької Литви та Польщі відбувалися для українців у формі захисту релігії батьків і дідів – православ'я, ревними прихильниками якого вони були, що й вирізняло їх як окремий народ серед чужого оточення. Національна свідомість, пронизана духом руської віри – православ'я, а відтак, і руської народності, особливо бурхливо виявила себе після Люблінської унії, коли Річ Посполита почала наступ на українські землі.

У той час, коли національно-релігійне питання набуло особливої гостроти, українська православна церква переживала стан глибокого занепаду. Не витримавши татарської наруги, втік з Києва до Москви український митрополит. Великі литовські князі відновили митрополичу кафедру в Києві, але взяли її під свою владу. Тепер православною церквою опікувався князь-католик, який за гроші роздавав під управління православні округи – єпархії.

Кожен міг купити посаду – від священика до єпископа. Влада митрополита занепала. Вище духовенство, яке одержало посади за гроші, поводитися негідно: вело великосвітський спосіб життя, їздило на полювання, влаштовувало гучні бенкети і турніри. Митрополит Онисифор Дівочка був звинувачений у двоєженстві, єпископ Кирило Терлецький підозрювався у вбивстві та згвалтуванні, луцький єпископ Іон Борзобагатий не хотів висвячуватися на посаду, яку теж купив за гроші, а щоб їх повернути, вимагав від парафіян плату за відвідання церкви.

В середовищі української шляхти поширювалися ідеї Реформації: з'явилися протестантські общини кальвіністів, лютеран. На тлі поширення реформаційних течій відродилися стародавні єресі, які не були пов'язані з Реформацією – соцініани-антитринітарії, які заперечували найголовніші християнські догмати (Трійці та боголюдської природи Христа), відтак, не сприймалися сучасниками як християни. Особливо багато соцініан було на Волині, де вони мали навіть власні школи. Але під ударами контрреформації і завдяки діяльності ордену єзуїтів реформаційні процеси в Польщі та Литві було зупинено. Єретики-соцініани ворогували не лише з католиками, а й з реформаторськими церквами (лютеранами та кальвіністами). Одержавши перемогу, католики перейшли до навернення силою у свою віру і православних.

Православні українці не змогли в цей час ні протиставити войовничим католикам добре організовану церкву, ні інтелектуально оборонити віри, бо освічена і багата верства українського народу на кінець XVI ст. майже вся прийняла католицтво, вірно служила королю і косяолу, на бідніших братів-українців дивилася як на мужиків, а на їхню віру – як на мужицьку. Тільки одиниці з українських княжат та магнатів лишилися вірні православ'ю. Це князі Григорій Ходкевич та Костянтин Острозький, які доклали багато зусиль до захисту української культури, до розвитку освіти серед православних. Князь Костянтин Острозький, «некоронований король України», у замку в Острозі відкрив друкарню і заснував школу, що дістала визнання академії. Але,

коли у 1608 р. він помер, його онука Ганна, ревна католичка, передала всі установи діда єзуїтам.

Коли духовна і світська еліта українців перейшла на бік ворогів, в оборону національних прав народу стали міщани, дрібна шляхта і козаки. Вони почали створювати та поширювати громадську діяльність братств («брати у Христовій вірі»). Спочатку міщани організовували цехові ремісничі братства, що допомагали церквам матеріально – купували ікони, книги, свічі. Пізніше стали створюватися церковні братства, що вже вели боротьбу за православ'я як руську віру. До братств вступали більш відважні, найсміливіші і найосвіченіші громадяни-українці.

Одним із перших організувалося братство при львівському Успенському соборі, від якого й дістало назву Успенського братства. Навколо гуртувалися діячі культури, які виступали проти національного й релігійного переслідування, проти утисків українців і всіх православних. Невдовзі після львівського засновується луцьке Христовоздвиженське братство. Затверджений 1586 р. антиохійським патріархом статут львівського братства став зразком для інших, що виникли майже в усіх українських містах, – Холмі, Галичі, Рогатині, Києві. Успенське братство дістало від патріарха ставропігію – незалежність у своїй діяльності від єпископа і митрополита. Серед найвідоміших і найдійовіших було київське Богоявленське братство, засноване 1615 р. на кошти шляхтянки Гальшки Гулевичівни при Києво-Братському монастирі. До нього вступили купці, ремісники, духовенство, православні шляхтичі. У 1620 р. до Богоявленського братства записався Петро Сагайдачний з усім козацьким військом.

Склад братств був різний. У Луцьку переважали шляхтичі й духовенство, у Києві – міщани і козаки, у Львові – ремісники і торговці. Основними турботами братчиків було збереження та поширення православ'я, будівництво та підтримка церков, книгодрукування, організація просвіти. Львівське і Київське братства мали власні школи та друкарні, що надавали допомогу в боротьбі проти єзуїтів-католиків, у розвитку освіти і культури

народу. Саме у львівській братській друкарні вперше опубліковано старослов'янську граматику, збірники віршів.

Проте у діяльності братств були і вади. Головні з них – роз'єднаність, відсутність єдиного координуючого центру, постійні фінансові скрути, нечисленність організацій і їхня залежність від окремих провідних осіб, зі смертю яких діяльність братств на тривалий час припинялася. Шкодили православним і суперечки між братствами та єпископами у справах управління церквою. Широкого розголосу набула боротьба між львівським братством та єпископом Гедеоном Балабаном за монастирські маєтності. Це породжувало чвари та анархію в українській православній церкві у час, коли доля підготувала їй суворі випробування.

Скориставшись із скрут православ'я, єзуїти почали закликати українців до унії – об'єднання католицької та православної церков у одну. У 1577 р. ректор єзуїтського колегіуму (школи) у Варшаві, блискучий проповідник Петро Скарга видрукував трактат «Про єдність церкви Божої», в якому переконував православних у необхідності єднання церков.

Але ініціаторами унії виступили православні ієрархи – єпископи Львова Гедеон Балабан, Луцька – Кирило Терлецький, Володимира – Іпатій Потій. Вони вважали, що сильна влада Рима наведе порядок у слабкій і деморалізованій українській церкві, а також не дасть польському костьолу поглинути її. У кінці 1595 р. Терлецький і Потій поїхали до Рима і уклали з папою Климентом VIII унію на умовах гарантії збереження православних обрядів, календаря, звичаїв, літургії (служби), одруження священиків.

Дізнавшись про цю акцію, православні вибухнули обуренням, що погрожувало перерости у релігійну війну. Гедеон Балабан швидко зрікся уніатів. Щоб уникнути кровопролиття, у 1596 р. в Бересті (Бресті) король скликав собор – з'їзд прибічників і противників унії. Незважаючи на протести більшості учасників собору, князь і король Сигізмунд III визнав унію чинною і надав уніатам усі права, якими раніше користувалися православні. Уніатським митрополитом став Михайло Рогоза. Православну

церкву поступово ліквідували. Її ієрархи (керівники) перейшли в унію, хоча і не всі. Православні мали двох православних архієреїв: перемишльського єпископа Михайла Копистенського та львівського – Гедеона Балабана. Так замість однієї християнської церкви в Україні відтоді існує три – католицька, уніатська (або греко-католицька) і православна. Цей згубний поділ вніс розбрат, неприязнь і ворожнечу в українське суспільство на всі наступні століття і до нині.

Простий народ у більшості своїй спочатку не прийняв уніатства, в якому справедливо вбачав посилення гніту польських можновладців. Українські вчені-богослови гостро критикували уніатів, їхню зраду віри прадідів. Надаючи пільги греко-католикам, польські урядовці переслідували православних, котрих називали схизматами (розкольникми). Їм забороняли вступати до цехів, вести торгівлю, жити в містах.

Український депутат говорив у сеймі Речі Посполитої: «У великих містах церкви запечатані, церковні мастки зруйновані, у монастирях замість монахів тримають худобу, попів розігнали. З монастиря Лещинського зробили корчму. А що робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех. Не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого і відкрито приходити до хворого з тайнами божими. Монахів, які не пристали до унії, уніати хапають, роздягають на вільному шляху і заарештовують. З людей незаконно стягують грошові суми». Армії єзуїтів приїхали з Рима, щоб насаджувати унію насильно. Великі землевласники в основному прийняли унію. Тільки козаки, міщани і селяни вели самовіддану боротьбу за духовну незалежність рідної землі.

Захистити національні інтереси українського народу і перш за все його віру могла лише збройна сила. Такою силою стало козацтво. Під його опікою і захистом віруючі відновили православну ієрархію. У жовтні 1620 р., під час перебування у Києві єрусалимського патріарха, православні скликали церковний собор, який охороняли козаки Петра Сагайдачного. Патріарх

висвятив на київського митрополита Іова Борецького та кількох єпископів, відновивши тим самим православну церкву в Україні. Цим було стверджено, що Київ стає духовною столицею України, а оборонцем православ'я – козацтво. Наступника М. Рогози, уніатського митрополита Іпатія Потія, козаки не впустили до Києва.

Між православними та уніатами почалася гостра словесна полеміка (спір) і відверта силова боротьба: захоплювалися, руйнувалися і грабувалися монастирі, церкви, влаштовувалися криваві бійки.

Щоб зміцнити уніатську церкву, її митрополит Йосиф Рутський провів ряд реформ. Уніатам заборонялося переходити у католицьку віру, богослужіння мало вестися церковнослов'янською мовою, для підготовки кліру (служителів) було відкрито семінарії, а також зміцнена дисципліна серед ченців та священників.

У православній церкві, яку король визнав лише 1632 р., реформи і зміцнення порядку пов'язані з іменем Петра Могили, котрий 1634 р. став київським митрополитом. Він походив із знатного роду молдавських господарів (князів), послідовних захисників православної віри. Петро жив у Польщі, навчався в європейських університетах, володів кількома мовами, добре знав церковну історію. Він брав участь у битві під Цецорою, а в Хотинському бою познайомився з П. Сагайдачним. Разом з ним приїхав до Києва, де потоваришував з Іовом Борецьким, став архімандритом – настоятелем Києво-Печерського монастиря.

Очоливши українську православну церкву, Петро Могила упорядкував кілька службових книг: «Літургіярон» (про відправу літургії), «Требник» (як здійснювати обряди – треби) і «Православне сповідання віри» (про основи православ'я). Для посилення дисципліни П. Могила ввів посади наглядачів-намісників, створив церковний суд – консисторію, почав скликати духовні собори.

Як і Йосиф Рутський, Петро Могила прагнув об'єднання християнських церков. Але, на відміну від уніатів, які пропонували мати одного патріарха під

владою папи, П. Могила висував ідею автокефалії (незалежності) української православної церкви. Через суперечки план об'єднання не було втілено у життя. Петро Могила помер у кінці 1647 р. – напередодні війни під проводом Богдана Хмельницького. У 1996 р. за заслуги перед православною церквою його канонізовано (проголошено святим) Українською Православною Церквою.

6.6. Козацько-селянські рухи 20–30-х рр. XVII ст.

Заходи уряду Речі Посполитої, спрямовані на придушення українського національного руху, а також шляхетські карі і знущання не зупиняли визвольної боротьби, а, навпаки, розпалювали її. Особливо загострилося становище в Україні у середині 1620-х рр., після повернення з Хотинської війни 40-тисячного козацького війська. Переможці Хотина не бажали розлучатися зі зброєю і ставати покірними панськими кріпаками. По всій Україні ходили повстанські загони.

Найбільшого розмаху досягло повстання козаків і селян у 1625 р. під проводом гетьмана запорозьких козаків Марка Жмайла. Їхній виступ став відповіддю на жорстокий каральний похід проти селянських рухів 30-тисячної армії коронного гетьмана Станіслава Конецьпольського. Біля Канева козацька залога (охорона замку) вступила у суперечку з урядовими військами. Незабаром сюди прибули і основні сили запорожців з артилерією під командуванням М. Жмайла. Об'єднане козацько-селянське військо (20 тис. чол.) вступило у протиборство з переважаючими урядовими військами. Повстанці чинили впертий опір, послаблюючи сили ворога. Але під натиском регулярної армії все ж відступили до озера Куруківського, що неподалік Кременчука. Зав'язалася жорстока сутичка, в якій жодній із сторін не вдалося досягти рішучої перемоги, що змусило супротивників підписати 26 жовтня 1625 р. мирну угоду.

Куруківську угоду підписано після того, як старшина скинула з гетьманства непримиренного ворога Польщі М. Жмайла і обрала гетьманом

Михайла Дорошенка, який займав угодівські позиції щодо королівського уряду. Куруківською угодою передбачалось надати амністію всім учасникам повстання, збільшити козацький реєстр до 6 тис. чоловік, встановити реєстровому війську щорічну платню у 60 тис. золотих, залишити право реєстровців обирати старшину з наступним затвердженням її королем. Козаки дістали право користуватися привілеями на всіх володіннях, що вони мали до угоди. Їм заборонялося самовільно здійснювати походи проти турків і татар та вступати у дипломатичні стосунки з іноземними урядами. Окрім того, встановлювалося, що на Запорозжі має бути поставлена застава у тисячу чоловік для боротьби проти нереєстрових козаків і селян, а всі ті, хто залишився поза реєстром, мають повернутися до покори панам.

Отже, Куруківська угода давала привілеї заможним реєстровцям, але суперечила інтересам рядового козацтва і селянства. Ось чому рух проти соціального і національного гноблення не припинився.

Козаки, які за Куруківською угодою не потрапили до реєстру (випищики), утворювали загони і втікали на Січ. У 1629 р. їх там зібралося близько 40 тис. чол. Обравши гетьманом Тараса Федоровича (Трясила), випищики позбавили гетьманства старшого реєстровців Григорія Чорного і вирушили у березні 1630 р. з Січі на Подніпров'я. Козаки знову громили шляхетські маєтки, розбивали невеликі загони урядових військ. Керівник повстання звернувся до народу з відозвою – універсалом. Він закликав козаків і селян до боротьби проти гніту шляхетської Польщі. Рух швидко зростав, охопивши велику територію і понад 10 тис. учасників. Повстанці захопили Черкаси і оточили Корсунь, оволоділи Каневом і Переяславом, що став їхнім опорним пунктом.

На придушення виступу прибуло урядове військо Станіслава Конєцьпольського. Воно чинило жорстокі розправи над населенням, але, зустрівшись під Переяславом у бою з повстанцями, зазнало поразки. Після кількох ворожих штурмів повсталі, які запекло оборонялися, зробили нічну вилазку – контратаку, внаслідок якої коронне військо було розбито. Козаки і

селяни оволоділи обозом С. Конецьпольського. Яскраво і художньо змалював цю перемогу Т.Г. Шевченко у поемі «Тарасова ніч».

Від імені польського уряду С. Конецьпольський був змушений підписати угоду, що підтверджувала умови Куруківського договору, а козацький реєстр навіть збільшувався з 6 до 8 тисяч чоловік. Невдоволений умовами миру, Тарас Трясило з десятитисячним загоном відійшов на Запорожжя.

Щоб припинити повстання, новий король Владислав IV видав у 1632 р. закон «Пункти заспокоєння руського народу». Він визнав відновлену в 1620 р. православну церкву, надав юридичного статусу братствам, пообіцяв поступки реєстровцям.

В усіх повстаннях ядром і серцевиною національно-визвольного руху була Запорозька Січ. Шляхта давно мріяла ізолювати її від України. Станіслав Конецьпольський вирішив, що для цього найкраще збудувати фортецю на Дніпрі й поставити там міцну залогу. На початку 1635 року польський сейм прийняв таке рішення і виділив на спорудження сто тисяч злотих.

У травні 1635 р. С. Конецьпольський вирушив в Україну, щоб вибрати місце для замку. Разом з ним був француз Гійом-Левассер де Боплан, інженер за фахом, фортечних справ майстер, який згодом написав «Опис України» – книгу про наш край.

Будівництво розпочали біля Кодацького порогу. Це було вигідне місце, бо втікали на Січ здебільшого Дніпром, а в цьому місці човни тягли берегом – заважав поріг. Вже на початку липня будівництво фортеці завершилось. Кодак мав вигляд чотирикутника. Проникнути всередину можна було лише через підйомний міст. Навколо розкидали металеві шпички, щоб унеможливити підхід кінноти. Комендантом Конецьпольський призначив французького найманця капітана Жана Маріона, який жорстоко гнітив козаків і не пропускав жодного втікача. Постійно вартували кінні роз'їзди, які ловили непокірних.

Козаки вирішили знищити фортецю. На чолі загону став гетьман Іван Сулима, який щойно повернувся з морського походу на Царгород. Серед повсталих був і його побратим – Павлюк. У ніч із 3 на 4 серпня 1635 р. козаки по приставних драбинах проникли у фортецю і перебили залог. Народна дума розповідає про ті далекі події: «Добре Павлюк та Сулима ляхів частували, військо вибили дощенту, Кодак зруйнували». Козаки знищили фортецю і, укріпившись на дніпровому острові, оборонялися там близько двох місяців. Але в грудні 1635 р. зрадники схопили Сулиму і п'яťох його однодумців. Їх відправили до Варшави на суд. Івана Сулиму, героя-мореплавця, якому сам римський папа Павло V вручив золоту медаль за перемоги над турецьким флотом, скарали на горло у Варшаві.

Відбудували фортецю поляки лише в 1639 р. Новий Кодак був значно більший. С. Конецьпольський залишив у форті залог із 600 чоловік. Існує легенда, що при огляді замку був присутній писар реєстрового війська Богдан Хмельницький. Всі оточуючі Конецьпольського говорили, що фортеця неприступна. Лише Хмельницький, ніби між іншим, сказав: «Рукою мурується, рукою й руйнується». Його слова стали пророчими: національно-визвольна боротьба, в авангарді якої міцно стояло козацтво, продовжувалася.

Новий спалах козацько-селянських виступів розпочався у 1637 р. Спершу великий загін козаків на чолі з гетьманом Павлюком (Павлом Михновичем Бутом) у травні пішов на Корсунь і, захопивши артилерію реєстровців, повернувся до Запорозжя. Потім влітку вже розширений і добре озброєний загін козаків виступив у похід на Київщину. Павлюк звернувся з універсалом до реєстровців і селян із закликом поповнювати лави повстанців. Реєстровці приєдналися до повстання, кількість учасників якого невпинно зростала. Загони козаків і селян очолювали полковники Карпо Скидам, Богдан Кизим, Дмитро Гуня. Повстання охопило всю Лівобережну Україну. Учасники руху захоплювали фортеці, палили королівські привілеї на маєтки, руйнували панські садиби. Втікаючи до Польщі, шляхтичі казали: «Краще мати ликове життя, ніж шовкову смерть».

Зібрати чимале військо польному (польовому) гетьману Миколі Потоцькому вдалося лише під осінь. У грудні 1637 р. десять тисяч повстанців зустрілися біля села Кумейок (тепер Черкаської області) з п'ятнадцятитисячною королівською армією. Кривавий бій не приніс повної перемоги ні повстанцям, ні урядовим військам. Почалися маневрування сил і переговори, під час яких Павлюка по-зрадницькому схопили, а згодом вивезли і стратили у Варшаві. Рештки повстанців діяли далі під проводом обраного пізніше гетьманом нереєстрових козаків Дмитра Гуні.

Карпо Скидан і Богдан Кизим зі своїми загонами теж продовжували боротьбу. Каральні загани шляхти жорстоко придушили ці виступи. Захопивши в полон Кизима і його сина, М. Потоцький наказав посадити їх на палі в Києві, на острах козакам і посполитим.

Скориставшись із перемоги, уряд Польщі запровадив закони, що зовсім обмежили козацькі пільги. Ця система заходів, що увійшла в історію під назвою «Ординації (впорядкування) війська Запорозького реєстрового», була затверджена сеймом у січні 1638 р. Постанова передбачала обмеження привілеїв реєстрових козаків, скасування виборності козацької старшини, ліквідацію козацького суду, зменшення реєстру до 6 тис. чоловік, повернення всіх нереєстровців до попереднього стану, заміну гетьмана урядовим комісаром і заміщення посад полковників, сотників і осавулів тільки польськими шляхтичами. Окрім того, козакам дозволялося жити лише в королівських маєтках Черкаського, Корсунського і Чигиринського староств. Повністю ігнорувалося нереєстрове козацтво – значна і вибухонебезпечна сила.

Козаки, як реєстрові, так і випищики, не визнали «Ординацію» і продовжували боротьбу. Напрвесні 1638 р. набрало сили повстання на чолі з гетьманом запорожців Яковом Острянином і полковником Карпом Скиданом. Вийшовши із Запорозької Січі, повстанці захопили Кременчук, Хорол та інші міста. У листах до народу керівники руху закликали приєднуватися до повстання і громити окупантів. Загони повстанців швидко

зростали, і в першому ж бою під Говтвою вони завдали поразки урядовим військам.

Після кількох дрібних сутичок під містечком Жовнин відбулася битва. Тут зосередились основні сили повстанців з родинами. Вони збудували укріплений табір з возів і вдалися до оборони. Але до коронного війська М. Потоцького приєдналися полки найманців князя Єремії Вишневецького, що дало полякам перевагу. Не витримав натиску ворога табір. Завдала шкоди й неузгодженість дій повстанців. З великим тисячним загоном Яків Острянин залишив табір і відступив на Слобідську Україну, під захист Москви. А обраний гетьманом Дмитро Гуня під прихистком ночі переніс табір у більш захищене місце на березі Дніпра. Коли ж реєстрова старшина почала переговори з Потоцьким. Гуня з невеликим загоном нереєстрових козаків відступив до кордонів Московщини і перейшов на Дон. Над рештою повстанців нависла небезпека кривавої розправи, і вони здалися урядові.

Закінчилися поразкою спроби визвольного руху козацьких, селянських і міщанських мас України проти іноземних поневолювачів. Але вони показали силу українського козацького війська, його здібність боротися на рівних з державною армією гнобителя. Слабкістю руху були розпорошеність сил, погана організованість, стихійність, недостатня озброєність. У повстаннях українці здобували досвід збройної боротьби з пригноблювачами. Селянсько-козацькі повстання стали передгрозами напередодні Визвольної війни. Вони мали антифеодальний, національно-визвольний характер. Головними учасниками повстань стали козаки, міщани і селяни. Ці виступи свідчили про наростання незадоволення, що ладне знести панування шляхти і магнатів в Україні.

Історичні джерела

Із книги Г. де Боплана „Опис України з картами”

Про запорозьких козаків (1630–1647 рр.)

Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день.

Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чийі знання у порівнянні з загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше що немає судноплавних річок, які б впадали в море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 льє нижче Києва із-за 13 водопадів, що там, є. Останній з них віддалений від першого на сім великих льє, що становить цілий день шляху, як це видно на карті. Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константинополь, а звідси – і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо. Їм доволі, коли є що їсти й пити.

Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською, дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі. Окрім одягу, в них немає нічого простацького. Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7–8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, і я сам це бачив, як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними.

...Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається

більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника. ...Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів [так вони називають між собою один одного]. ...Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою. ...За виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман. ...

Коли у них виникає намір піти у море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають Кисіз, тобто Раду, і проводять вибори отамана, котрий очолить їх у цьому поході, дотримуючись такого ж звичаю, про який ми розповідали стосовно виборів старшого, хоча отаман цей потрібен тільки на певний час. Далі вони вирушують до Військової Скарбниці, місця свого збору, і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12 – завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа – це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і до однієї стопи завширшки.

...Будуються вони так, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. Користуються двома стернами

по краях човна. ...Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони [козаки] напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути.

Сухарі знаходяться у великій бочці заввишки 10 стіп, на 4 стопи в діаметрі, яку міцно прив'язують. ...Беруть також із собою барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається „саламаха”, тобто пречудова страва. ...Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того, жодної горілки везти із собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідно для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їхню думку, буде потрібним. Потім 5–6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік.

Закінчуючи його через два тижні, оскільки вони ... майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів. ...У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4–6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Спорядившись ось так, вони спускаються по Борисфену. Отаман має на щоглі відзнаку і, звичайно, йде на третину корпусу попереду. Їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслами. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфену наготові кілька галер, щоб не дати їм вийти [з лиману]. Але козаки хитріші. Вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3–4 льє [вгору] по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них [козаків] у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили [взагалі], то по всій країні здійсмається тривога, досягаючи [самого] Константинополя. Великий Пан розсилає гінців по всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію, аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на ціле льє в глиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб не раз спробувати щастя.

Рекомендована література

Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995.

Юліуш Бардах. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага // www.kamunikat.fontel.net

Грушевский М. Очерк истории украинского народа. К., 1990.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів, 1991.

Карташев А. Очерки по истории Русской Православной Церкви. Т.1-2. Спб., 2004.

Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

Магочий Р.П. Історія України. К., 2007.

Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. К., 2004

Савченко С. Уявлення про Московське Царство в Україні XVI-XVII ст. // Київська старовина. – 2006.– № 2. С.21-32.

Савченко С. Полемічна література XVI-XVII століття в українській історіографії // Український історичний журнал. 2007. №.5. С. 158-173.

Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. Львів, 2001.

Яковенко Н. Нарис історії України. К., 2005.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002.

3.4. Початок українського національного відродження. Козацтво та його роль в суспільно-політичному житті українського народу, в боротьбі проти польського панування

Характерною рисою заселення території України у XV ст. було те, що основна маса людності мешкала на здавна обжитих землях – Київщині, Галичині, Волині, Поліссі та Поділлі. А південні землі – Середня Наддніпрянщина, Запоріжжя – мали значні природні багатства, але були незаселені. Саме тут і постає нове соціальне явище – козацтво.

Серед причин, які зумовили появу козацтва, можна виділити: соціальні (посилення феодалної експлуатації, юридичне оформлення кріпосної залежності); економічні (нестача орної землі, необхідність колонізації вільних земель Дикого поля); політичні (прагнення польської адміністрації залучити козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської загрози); національні (спротив політиці колонізації та покатоличення українського населення); стратегічні (загроза з боку Кримського ханства).

Уперше козаки згадуються в історичних хроніках наприкінці XV ст. Вже тоді вони допомагали полякам боротися з татарами.

Основними джерелами формування нової соціальної верстви в Україні були селянство, яке, тікаючи у степ, протестувало проти закріпачення та посилення феодалної експлуатації, та міщанство, котре йшло на південь спочатку з метою сезонного промислу, полювання, рибальства, а потім об'єднувалося й будувало на Дикому полі невеличкі захисні містечка – прообрази Січі. Головними справами козаків були організація походів проти татар і заготівля дичини та риби.

У 1556 р. на о. Мала Хортиця черкаський староста Д. Вишневецький заснував фортецю, яка започаткувала Запорізьку Січ.

Вишневецький Дмитро Іванович („Байда“, 1516-156 рр.) – український князь, перший із достовірно відомих в історії українського козацтва гетьманів, нащадок старовинного волинського роду Гедиміновичів. Власник

земельних маєтків на Тернопільщині (зокрема м. Вишнівець). У 1551-1555 рр. черкаський і канівський староста, організатор відсічі татарським нападам. Під його керівництвом протягом 1552-1556 рр. на о. Мала Хортиця було побудовано замок, мури якого не тільки гарантували безпеку, а й стали своєрідною базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртування запорозького козацтва – Запорозької Січі. У 1560 р. на службі в московського царя Івана Грозного. У 1560 р. здійснив військовий похід до Молдавії, де в боротьбі за молдавський престол зазнав поразки в бою під Сучавою і потрапив у полон. Був відправлений до Стамбула і там страчений після жорстоких катувань.

Своє місцеположення Січ періодично змінювала. У 70-ті роки XVI ст. вона містилася на о. Томаківка (біля м. Марганець Дніпропетровської обл.), у 90-ті роки – на о. Базавлук. З 1638 по 1652 рр. Січ розташовувалася на Микитиному Розі (тепер м. Нікополь).

З політичної точки зору Запорізька Січ була фактично зародком майбутньої української держави. Однак специфічні історичні умови зумовили її своєрідність.

Козацтво поділялося на полки чисельністю 500–1000 осіб. Полки складалися з сотень. А сотні у свою чергу поділено на курені. Усе козацьке військо очолював гетьман (з часів Б. Хмельницького), а запорожців – кошовий отаман. У військовому плані Січ складалася з 38 куренів, а територіально – з 8–10 паланок. Вступ і вихід з Січі були добровільними. Прибульцеві змінювали ім'я, аби приховати минуле втікача. На Січі поряд із повноправними козаками були й новаци – джури, молодики. Протягом трьох років вони не могли брати участь у виборах старшини і, як правило, прислужували бувалим козакам. Загалом Військо Запорізьке можна поділити на січових козаків – нежонатих, загартованих у боях, і волосних – сімейних козаків, які більший час жили за межами Січі, де займалися землеробством, промислами, торгівлею. Саме січові козаки становили цвіт Війська Запорізького і називалися товариством або лицарством.

Життя запорізького козацтва будувалося на демократичних засадах. Утім це суспільство не можна назвати цілком демократичним, оскільки соціальне розшарування серед козаків визначало й їхню політичну нерівність.

Функції законодавчого органу виконувала загальна козацька рада. Владу виконавчу репрезентували кошовий отаман і старшина. Характерною рисою формування Коша була виборність. Загальна козацька рада, збираючись двічі на рік (1 січня і 1 жовтня), обирала старшину, затверджувала плани походів, вирішувала питання стосунків із зарубіжними країнами, розподілу землі тощо.

Поступово формується козацька адміністрація – військовий суддя, військовий отаман, хорунжий, гармаш, полковник, писар, осавул та ін. Контроль за їхньою діяльністю здійснювала козацька рада.

Своєрідною у Запорізькій Січі була правова система. На відміну від усієї території України, де діяли Литовський статут, Магдебурзьке право, укази королівської влади і навіть „Руська правда”, у Січі найважливішу роль грало власне козацьке право. Воно являло собою сукупність правових звичаїв, які сформувались у сфері козацьких суспільних стосунків. Це право було неписаним, оскільки козаки вважали, що будь-які писані закони так чи інакше обмежать їхню волю. Козацьке право фіксувало стан стосунків, які вже склалися, затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, кваліфікувало види злочинів, покарань і т. ін.

Отож є всі підстави говорити про досить яскраво виражену форму державності, до того ж державності з усіма ознаками демократичної республіки: фактична рівність козаків, відсутність кріпосного права і феодалної власності на землю. Важливим об’єднуючим чинником було переплетіння волелюбних і релігійних настроїв козацтва. Захист православної віри слугував потужною ідеологічною основою життя Запоріжжя. Разом із тим не можна не зазначити і внутрішньополітичних

суперечностей – майнова нерівність, соціальне розшарування, конфронтаційні настрої.

При цьому козацька державність мала цілий ряд особливостей, які не дали Запорізькій Січі можливості стати повноцінною державою. Передусім підвалини її створення були скоріше моральні, ніж етнічні. Сюди ж варто віднести нечітку визначеність території. Окрім цього, основною, якщо не єдиною функцією Запорізької Січі як державного утворення, була військова конфронтація. А питанням внутрішнього устрою – фінансовій системі, освіті, інфраструктурі, будівництву міст тощо – уваги практично не приділялося.

Однак існування Запорізької Січі було вельми значним фактором у міжнародних стосунках. Кіш Війська Запорізького вів переговори і укладав угоди з Польщею, Росією, Кримським ханством, Швецією, підтримував своєю військовою потугою окремі держави і коаліції.

Надзвичайно докучало Запоріжжя Польській державі. Адже масові втечі селян позбавляли феодалів робочих рук, а козацькі походи на Крим і Стамбул ускладнювали стосунки Польщі з Туреччиною. Тому, проводячи політику „поділяй і володарюй”, польський уряд брав до себе на службу заможну частину козаків, забезпечивши їм привілеї. І вже їхніми руками він придушував свавілля запорожців, спрямовуючи їх на основне завдання – охороняти південні кордони держави.

У 1572 р. за наказом польського короля Сигізмунда II Августа формується загін із 300 козаків, які вносилися у спеціальний список – реєстр. Реєстровим козакам була встановлена виплата з польської казни, вони не підпорядковувалися місцевій владі, а лише призначеному урядом „старшому”; козацька старшина отримала знаки влади – клейноди (булаву, бунчук, корогву, печатку).

Центром реєстрового козацтва стало м. Трахтемирів. Запорізька Січ також формально підпорядковувалася реєстровому козацтву, але Речі Посполитій так і не вдалося взяти її під свій контроль. У 1578 р. реєстр становив 500 козаків, а у 1590 – вже тисячу. Але наприкінці XVI – на початку

XVII ст. реєстрове козацтво разом з запорожцями все частіше виступало не тільки проти турецько-татарських агресорів, а й проти польсько-шляхетського феодального гніту, підтримуючи селянство.

Навіть будучи перехідною формою від професійної общини до повноцінної держави, Запорізька Січ, проте, відіграла найвизначнішу роль у процесі українського державного будівництва, її існування ознаменувало собою наступний після Галицько-Волинського князівства етап поступового формування української етнічної держави.

Колоніальна політика Польщі, посилення кріпацтва, покатоличення викликали активний протест українського населення і зумовили хвилю потужних повстань, які мали антифеодальний та національно-визвольний характер.

Поступово їхні виступи проти польських панів набували дедалі більш організованих форм. У 1591 р. починається повстання реєстрових козаків під керівництвом К. Косинського. Приводом прислужилася, як це часто бувало, особиста образа Косинського на князя Острозького, який відібрав у нього маєток. Проте незабаром повстання, підтримане місцевими селянами, охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь.

У лютому 1593 р. князь Острозький розбив військо Косинського на р. П'ятці. Козаки уклали угоду, згідно з якою Косинський позбавився гетьманства, козаки втратили право нападати на сусідні країни, а селяни-втікачі повернулися до своїх поміщиків. Але Косинський з вірними козаками втік на Січ і звідти у травні 1593 р. почав наступ на Черкаси. Там він зазнав поразки від черкаського і канівського старости Є. Вишневецького і загинув. Його військо відступило на Запоріжжя.

У 1594–1596 рр. розгорнулося нове повстання під проводом С. Наливайка, який, до речі, був сотником у князя Острозького і брав участь у придушенні повстання Косинського. Але після битви на р. П'ятці він кинув службу й організував загін нереєстрових козаків для походів на татар. Захопивши багато здобичі, Наливайко послав гінців на Січ із закликом

розгорнути антипольську боротьбу. Запорізькі козаки, очолювані Г. Лободою, виступили на підтримку, і вже до початку 1596 р. повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля. Не останню роль у такому стрімкому успіхові відіграло те, що основні польські сили у цей час перебували у Молдавії, де підтримували польського ставленика на молдавський трон. Але, побачивши реальну загрозу з боку козаків, польський уряд вирішив направити проти них коронне військо.

У березні 1596 р. повстанці С. Наливайка об'єдналися з загонами Г. Лободи та полковника М. Шаули і в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля дали бій полякам, після якого, забравши свої сім'ї, змушені були відступити за Дніпро і рухатись на схід. Біля м. Лубни в урочищі Солониця вони стали табором, очікуючи допомоги запорожців, але були оточені. Складне становище козаків погіршувалося загостренням суперечностей серед старшини. Лободу вбили за підозрою в зраді, а Наливайка і Шаулу видали полякам. Опір було зламано. Наливайка і його соратників повезли до Варшави і у квітні 1597 р. стратили.

Селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст. зазнали поразки через внутрішню неорганізованість і відсутність єдності. Але вони ж наочно продемонстрували вплив нового соціального явища – козацтва, особливо у спілці з селянством, дрібною шляхтою та міщанами.

Після поразки повстань кінця XVI ст. протягом тридцяти років не було великих народних виступів. Значною мірою це пояснюється тим, що Польща, вступивши на початку XVII ст. у період активної зовнішньополітичної діяльності, постійно відчувала потребу у військовій силі козаків і тому змушена була „загравати“ з ними, змінити репресії на привілеї.

З другого боку на початку XVII ст. і серед козаків домінувала поміркована течія щодо Речі Посполитої, найяскравішим виразником якої був гетьман Петро Сагайдачний.

Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович (?-1622 рр.) – політичний діяч, гетьман реєстрового козацтва. народився в с. Кульчинці поблизу

Самбора (нині Львівська обл.) в українській православній шляхетській родині. Освіту здобув в Острозькій академії. У 1601 р. прибув на Запорозьку Січ, де був обраний гетьманом українського козацтва. На чолі з ним козаки здійснили кілька успішних походів проти турків і Кримського ханства (1607, 1608, 1614, 1615, 1616). Особливу славу здобув походом на Кафу (Феодосію) у 1616 р., захопивши її і визволивши з неволі багато полонених. Намагаючись зміцнити становище козацтва, певний час проводив компромісну політику щодо польського уряду. У 1618 р. навіть взяв участь у поході військ польського королевича Владислава на Москву. І водночас у 1620 р. послав до царя спеціальне посольство з проханням прийняти українських козаків на російську службу. У гетьманській діяльності керувався прагматизмом і тверезим розрахунком. Відомий як меценат і палкий прихильник братського руху, захисник православної церкви. В 1621 р. очолив козацьке військо в боротьбі проти турецької навали і в битві під Хотиним дістав тяжке поранення отруйною стрілою, що прискорило його смерть. Похований в Києві у Братському монастирі.

Історики оцінюють П. Сагайдачного як найвизначнішого гетьмана до Богдана Хмельницького. Він належить до тих постатей вітчизняної історії, яким сучасна Україна завдячує своєю незалежністю. Він був прихильником ідеї утворення держави на берегах Дніпра під проводом козацької військово-політичної еліти. Своєю активною, але поміркованою і реалістичною політикою йому вдалося підняти престиж українського козацтва, що вийшло на перше місце у соціальному житті замість шляхти, яка поступово втратила роль провідної верст ви через своє ополячення й зраду материнської церкви.

Гетьман Сагайдачний здійснив перші конкретні кроки в напрямі реалізації ідеї утворення української держави – заклав основи її майбутньої адміністративної структури. Військовий підрозділ – полк став також адміністративно-територіальною одиницею, яка носила назву тих міст і містечок, де він базувався. Він провів також реформу козацького війська, перетворивши його з тимчасових напівпартизанських формувань на

боєздатне регулярне військо з жорсткою дисципліною, довів його чисельність до 40-50 тис.

Славу та авторитет Сагайдачний здобув не лише своїми ратними подвигами. Він був видатним культурно-просвітницьким діячем. За його сприяння у Києві утворився осередок, до якого належали І. Борецький, Є. Плетенецький, М. Смотрицький та ін. Завдяки підтримці П. Сагайдачного Єрусалимський патріарх Феофан висвятив І. Борецького на митрополита Київського, а також кілька єпископів, чим було відновлено в Україні православну церкву (уряд офіційно визнав її у 1632 р.).

Дбаючи про розвиток національно-освітнього руху в Україні, гетьман в 1620 р. разом з усім Військом Запорозьким записався до Київського Богоявленного братства, матеріально допомагав Київській братській школі. П. Сагайдачний перший з українських гетьманів поєднав військову діяльність козацтва з діяльністю інших станів українського суспільства (духовенство, шляхта, міщани) для досягнення автономії України у складі Речі Посполитої.

Після смерті сагайдачного польський уряд посилює тиск на козаків, що викликало нову хвилю козацько-селянських повстань.

У 1625 р. після повстання на чолі з М. Жмайлом польський уряд змушений був підписати Куруківську угоду, згідно з якою козацький реєстр становив уже 6 тис. у складі шести полків – Київського, Корсунського, Канівського, Черкаського, Білоцерківського, Переяславського, але козакам було заборонено здійснювати самостійні військові походи.

Приводом для наступного заворушення стали суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками. В 1630 р. запорожці під орудою Т. Федоровича (Трясила) виступили з Січі. Незабаром повстання охопило Лівобережжя і частину Правобережжя. 30-тисячний загін повсталих розгромив коронне військо під Переяславом і змусив Річ Посполиту шукати компромісу. Нова угода збільшувала реєстр до 8 тис. осіб, зберігалися привілеї козацької старшини. І хоча Федорович з частиною козаків

повернувся на Запоріжжя, селяни, міщани та нереєстрові козаки ще якийсь час продовжували боротьбу. Широкий суспільний рух в Україні змусив королевича Владислава у 1633 р. затвердити на сеймі „Статті для заспокоєння руського народу”, які легалізували існування православної церкви і повертали їй частину майна. Але вже у 1634 р., після закінчення польсько-російської війни, в якій на боці Польщі воювали й козаки, уряд Речі Посполитої знову урізав права та вольності українців.

Щоб нейтралізувати Січ, польський уряд у 1635 р. збудував на Дніпрі фортецю Кодак, але того ж року козаки під командуванням І. Сулими розгромили кодацьку залогу та зруйнували фортецю.

У 1637–1638 рр. вибухнули нові повстання під керівництвом П. Бута (Павлюка), Д. Гуні та Я. Острянина. Тут знову показала себе проблема суперечностей між реєстровим і нереєстровим козацтвом, що й стало однією з причин поразки у 1638 р. Це дало можливість Польщі в тому ж році нав'язати козацтву „Ординацію Війська Запорізького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої”. В ній реєстр обмежувався до 6 тис., на чолі козаків затверджувався польський комісар, заборонялася виборність, відновлювалася фортеця Кодак.

Період козацької активності змінився десятиліттям так званого „золотого спокою”. Але козацько-селянські повстання підготували ґрунт для розгортання широкого національно-визвольного руху середини XVII ст.